

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ARCHITECTURE

ՀՏԴ՝ 726

DOI:10.52971/18294316-2025.28.2-189

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՆԱԽԱՏԻՊԵՐԻ ՄԻ ՇԱՐՔ
ՀԱՐՑԵՐ ԳԱՌՆԻԻ ԵՎ ՄՈՒՍԱՍԻՐԻ ՏԱՃԱՐՆԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ

Աշոտ Հայկազուն Գրիգորյան

Հայաստանի ճարտարապետության և շինարարության ազգային համալսարան,
Ալ.Թամանյանի անվ. ճարտարապետության ազգային թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Ներկայացվող սրահավոր, ճակտոնով և հատակագծային քառանկյան չորս կողմերում վեր խոյացող սյունաշարքով պաշտամունքային կառույցներից (պահպանված) լավագույն օրինակ է Գառնիի հեթանոսական տաճարը: Հոդվածում Գառնիի և Մուսասիրի տաճարների համեմատական վերլուծությամբ փորձ է արվում պարզել և հիմնավորել դրանց հորինվածքային նախատիպերի նմանությունն ու տեղական ծագումը: Մեթոդներ և նյութեր. Աշխատանքում կիրառվել են պատմահամեմատական, ինչպես նաև սկզբնաղբյուրների համադրության և վերլուծության մեթոդները: Վերլուծություն. Կատարվել են Գառնիի և Մուսասիրի տաճարների տարածաչափական ուսումնասիրություններ, ինչպես նաև հատակագծային և ընդհանուր կերպարային վերլուծություններ: Արդյունքներ. Ուսումնասիրության մեջ համեմատական վերլուծությունների արդյունքում շրջանառության մեջ է դրվել այն տեսակետը, որ Գառնիի և Մուսասիրի տաճարների հորինվածքային ձևերի նախատիպերը գտնվում են Հայկական լեռնաշխարհում, դրանք տեղական, հայկական ծագում ունեն և սերվում են մեր նախահայրերի բնապատկան ընկալումներից:

Բանալի բառեր՝ Գառնի, Մուսասիր, տաճար, թաղ, խոյակ, երթիկ, խորհրդանշան, Հայկական լեռնաշխարհ:

Ինչպես հղել՝ Գրիգորյան Ա. Հ. Պաշտամունքային կառույցների նախատիպերի մի շարք հարցեր Գառնիի և Մուսասիրի տաճարների օրինակով: // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2025: Հ. 2 (28): 189 - 204 էջեր:

DOI:10.52971/18294316-2025.28.2-189

A NUMBER OF QUESTIONS OF PROTOTYPES OF RELIGIOUS BUILDINGS (ON THE EXAMPLE OF THE TEMPLES OF GARNI AND MUSASIR)

Ashot H. Grigoryan

National University of Architecture and Construction of Armenia,
National Museum-Institute of Architecture after Alexander Tamanyan, RA

Abstract

Introduction: The best preserved example of a religious building with a hall, pediment and colonnade rising on all four sides of a quadrangular plan is the pagan temple of Garni.

The article attempts to clarify and substantiate the similarities of their compositional prototypes and local origin through a comparative analysis of the volumetric-spatial solutions of the temples of Garni and Musasir. **Methods and materials:** We have used historical-comparative methods, as well as methods of analyzing primary sources. **Analysis:** Volumetric-spatial and artistic-decorative studies of the temples of Garni and Musasir were conducted. **Results:** As a result of the comparative analysis, the study substantiates that the prototypes of the compositional forms of the temples of Garni and Musasir found in the Armenian Highlands have a local origin and are inherited from the natural-philosophical ideas of our ancestors.

Keywords: Garni, Musasir, temple, vault, capital, symbol, Armenian Highland.

Citation: Grigoryan A. A. *A Number of Questions of Prototypes of Religious Buildings (on the Example of the Temples of Garni and Musasir)*. // "Scientific Works" of SCAS NAS RA. Gyumri, 2025.

Vol. 2 (28). 189 – 204 pp.. DOI:10.52971/18294316-2025.28.2-189

Ն Ա Մ Ա Ր Ա Ն. Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի պաշտամունքային կառույցները իրենց հորիվածքային ձևերով բաժանվում են սրահավոր հարթածածկ, սրահավոր երկլանջ ծածկով և ճակտոնով, սրահավոր երկլանջ (ճակտոնով) ծածկը իրենց վրա կրող սյունաշարքով, ինչպես նաև սրահները հարթ և թաղակապ ծածկված հորինվածքով հիմնական տիպերի:

Սրահավոր, ճակտոնով և հատակագծային քառանկյան չորս կողմերում վեր խոյացող սյունաշարքով պաշտամունքային կառույցներից (պահպանված) լավագույն օրինակ է Գառնիի հեթանոսական տաճարը, որը գտնվում է Կոտայքի մարզի Գառնի գյուղում, Ազատ գետի աջ ափից երկինք ձգվող անդնդախոր կիրճի վրա (նկ.1, 2): Տաճարի շրջակայքը պարսպապատ է՝ ամրացաշինությանը բնորոշ ճարտարապետությամբ: Գառնիի ամրոցում շինարարական կյանքը գոյություն է ունեցել վաղ բրոնզի դարում (III հազարամյակ մ.թ.ա.), պահպանվել են վաղ բրոնզիդարյան ամրոցի պարսպապատերը և կլոր կացարանի մնացորդները:[5]

Հենց այս հնագույն ամրոցի տարածքում էլ հետագայում՝ I-ին դարի II-րդ կեսին, կառուցվել է Գառնիի մինչքրիստոնեական տաճարը: (նկ.3)

Գառնիի տաճարի հատակագիծը 5,05 x 7,988 մետր չափի ուղղանկյուն դահլիճ է՝ նախամուտքով, որոնք շրջապատված են կարճ ճակտոններում վեցական, երկար ճակտոններում՝ ութական, այսպես կոչված՝ հռոմեական-հունիական օրդերի սյուներով: [5, էջ 207] (զձ.3,4) :

Գառնիի տաճարը նվիրվել է Արևի աստված Արեգին (Միհրին): Տաճարը կանգուն է եղել մինչև XVII դարը, կործանվել է հզոր երկրաշարժի հետևանքով, 1679 թվականին:

1975 թվականին ճարտարապետ Ալեքսանդր Սահինյանի մշակած վերակառուցման նախագծի հիման վրա և նրա անմիջական վերահսկողությամբ ավարտվեցին Գառնիի հեթանոսական տաճարի վերականգնման աշխատանքները:

Վ Ե Ը Լ ՈՒ Ծ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն. Չնայած առաջին հայացքից Գառնիի տաճարն ընկալվում է որպես հելլենիստական շրջանի ճարտարապետական հորինվածք, սակայն մանրագնին հետազոտության ընթացքում ի հայտ են գալիս որոշ մանրամասներ, որոնք թույլ են տալիս հետևություն անել, որ տաճարի ճարտարապետությունը կրկնություն չէ, այլ շատ հորինվածքային ձևերով տարբերվում է մեզ հայտնի հունա-հռոմեական տաճարների ճարտարապետությունից:

Դեռևս հետազոտական աշխատանքների առաջին քայլերից Ալ. Սահինյանը նկատել էր, որ տաճարի «շինանյութը Գառնիի որձաքարն է, որի մշակումը կատարված է մեծ վարպետությամբ. մի բան, որին դյուրությամբ կարող էին հասնել այդ շինանյութի վրա աշխատելու դարավոր փորձ ունեցող տեղական վարպետները: [5, էջ 207]

Եվ իրոք, Հայկական լեռնաշխարհի բազմաթիվ վայրերում նման օրինակներ շատ կան: Սահինյանն էլ իրավացիորեն նշում է, որ որձաքարի մշակման նման եղանակները պատմական Հայաստանում հայտնի էին դեռևս ուրարտական (Վանի հայկական թագավորության - Ա.Գ.) ժամանակներից (IX-VIII դդ. մ.թ.ա.): [5, էջ 207] :

Հաջորդ տարբերությունը, որ ակնհայտ է տաճարի հորինվածքում, այն է, որ կառույցը հիմքից մինչ տանիք կառուցված է քարից: Մի բան որ չենք հանդիպում հունահռոմեական տաճարաշինության մեջ:

Այնտեղ հայտնի բոլոր կառույցների ծածկերը կառուցված են եղել փայտից: Սահինյանի ուսումնասիրություններն էլ իրենց հերթին ցույց են տվել, որ «Գառնիի տաճարի կառուցվածքում փայտյա ոչ մի մաս չի եղել» [5, էջ 208]:

Իսկ ինչպես է իրականացվել տաճարի ծածկը: Տաճարի ավերակներում գտնված բազմաթիվ քարաբերկորների չափագրումն ու ուսումնասիրությունը թույլ են տվել եզրակացնել, որ տաճարի ծածկը եղել է թաղակապ:

Այսինքն՝ կառույցը վարից վերև քարաշեն է: Սրահը ավարտվում է կիսաշրջանաձև, քարաշեն թաղակապ ծածկով (նկ. 5), իսկ որ Հայակական լեռնաշխարհում թաղածածկի հորինվածքը սերում է քարի դարից, այսօր որևէ կասկած չի հարուցում: Բավական է համեմատել Արագածոտնի տարածքում (և այլուր) պահպանված «հսկայի տներ» տիպի կառույցների ծածկերի կառուցվածքային լուծումները հետագա ժամանակաշրջանների նմանատիպ և այլ հորինվածքների հետ, ապա հեշտ է նկատել, որ կամար, թաղ, խորան և այլ հորինվածքներ «կեղծ կամար» տարբերակից մինչև Գառնիի կիսաշրջան թաղածածկ տեսակ՝ չընդհատվող երկար ու ձիգ ճանապարհ են անցել :[2,3, 4] (նկ. 5, 6)

Բացի այդ, Գառնիի տաճարի թաղածածկ հորինվածքը ունի նաև երդիկ: Սահինյանը նշում է, որ Գառնիում (սրահի, ԱԳեն) մուտքի բացվածքը այնքան մեծ է, որ այնտեղից ներս թափանցող լույսը լիովին բավական է սրահը անհրաժեշտ չափով լուսավորելու համար: Չնայած դրան՝ Գառնիի տաճարը լուսավորվում է նաև վերնից՝ երդիկից: [5, էջ 208](նկ. 5-9)

Ուրեմն ինչպես է հիմնավորվում երդիկ ունենալու պահանջը:

Չմոռանանք, որ տաճարը նվիրված է հայոց Արեգ աստծուն: Ըստ այդմ, բնական է, որ տաճարի ճարտարապետական հորինվածքում ուղղակի թե անուղղակի պիտի որևէ կերպ արտահայտված լինեին Արև աստծո և Արևի պաշտամունքի հետ կապված դրսևորումներ: Իսկ արևի նկատմամբ մեր նախնիների պատկերացումները կազմավորվել և փաստացի ամրագրվել են Հայկական լեռնաշխարհում առնվազն մ.թ.ա. 12-րդ հազարամյակից:

Ըստ Հայր Ղևոնդ Ալիշանի՝ «Թերևս միայն կոյրք չգիտնան, թե ըստ բնական տեսության մարդկան՝ Արեգակն է գլխավոր Լուսավորաց, Ակն (աչք) տիեզերաց կոչուած, գուցէ լաւ եւս ըսել՝ Աչք տիեզերաց յարեգակն. ուստի բնական այլ է, որ գերբնականէն մոլորեալ միտք՝ զԱրեգակն աստուած համարէր...» [1, էջ 83]:

Այստեղից հետևում է, որ Հայկական լեռնաշխարհում, հնագույն ժամանակաշրջաններից սկսած մինչև մ.թ. I դարը, դեռ պահպանված էր Արեգակի պաշտամունքն իր ամենատարբեր դրսևորումներով (գիտենք նաև, որ շատ բնակավայրերում այն պահպանվել էր ընդհուպ ուշ միջնադար, իսկ պաշտամունքային որոշ ձևեր՝ մինչ օրս):

Ուստի Գառնիի տաճարի կառուցումից շատ ավելի վաղ «հին Հայք նախ զԱրեգակն պատուած և պաշտած պիտի ըլլան՝ յերկինս, իր առերեւոյթ շրջանին մեջ, մանաւանդ ծագած և ծածկուած աղէնն՝ ի հորիզոնի, յետոյ բոլորակի ձեւով ներկայացաւ, ապա և մարդակերպ» [1, էջ 85]:

Եվ իրոք, միայն Սյունաց և այլ լեռների ժայռապատկերներում արեգակի բոլորակաձև և մարդակերպ պատկերները մի քանի տասնյակ են (նկ. 21, 22), որոնք պայմանավորված են մեր նախնիների բնապաշտական մտածողության արդյունքում կազմավորված խորհրդաբանական ընկալումներով:

Այստեղից կարող ենք հետևություն անել, որ Գառնիի տաճարի ճարտարապետական հորինվածքում սրահը, որը, ի դեպ, «հենված» է երկրի վրա, իր վերնամասում պիտի ունենար երկինքը խորհրդանշող կամար և կամարակապ ծածկ, այն երկնքի, որտեղ իր ամենօրյա շրջապատւոյտն է կատարում Արեգակը, որի պաշտամունքին էլ նվիրված է տաճարն ընդհանրապես:

Ինչ վերաբերում է թաղածածկի մեջ բացված երդիկին, ապա նրա նշանակությունը նույնպես հասկանալի է: V դարի մատենագիրներ Ագաթանգեղոսի և Մովսես Խորենացու վկայություններից հայտնի է, որ հայկական մեհյաններն ունեցել են պաշտվող կուռքի արձաններ: Համանման նշանակության արձան կանգնեցված է եղել նաև Գառնիի տաճարում: Այն դրվել է սրահի հետևի պատի մոտ, բարձր պատվանդանի վրա՝ ներառված ուղղանկյուն խորշի մեջ [5, էջ 208]:

Երդիկից ներս թափանցող Արեգակի ճառագայթները պետք է լուսավորեին սրահի բացվածքի դիմացի պատի խորշի մեջ տեղադրված Արեգ աստծո արձանը: Ի դեպ, սխալված չենք լինի արձանագրել, որ այդ խորշը իր քառանկյուն, աջից և ձախից խորշատիպ (հատակագծում) հորինվածքով, կարող էր նախատիպ հանդիսանալ վաղքրիստոնեական պաշտամունքային կառույցների ավագ խորանի հորինվածքների համար (նկ.

4, 5) (Նկատենք, որ հելենական տաճարներում ընդունված էր արձանը տեղադրել սրահի մուտքի դիմաց, նրա կենտրոնում, կամ քիչ ավելի հեռու, դեպի դիմացի պատը):

Արեգ աստծո արձանի լուսավորման անհրաժեշտությունը իրականացվել է տաճարի թաղածածկի մեջ բացված երդիկով. այսպիսի լուծում ունեն Հայկական լեռնաշխարհում հնագույն ժամանակներից մինչ օրս պահպանված բնակելի տների, «գլխատուն» տարատեսակի հազարաշեն ծածկով հորինվածքները [3, էջեր 75-94]: Ըստ Ալեքսանդր Սահինյանի մեկնության՝ «...այն տաճարները, որոնցում առավել ստույգ է հաստատված վերնից լուսավորվելու բացվածքների առկայությունը, նվիրված են լույս անձնավորող աստվածություններին...»: Իրավամբ՝ «...Գառնիի տաճարը նվիրված է եղել (ինչպես արդեն նշվեց) հին հայկական արևի (Արեգ) աստված Միհրին»:

Ուրեմն կարելի է եզրակացնել, որ Գառնիի տաճարի երդիկի լույսը ունեցել է խորհրդանշանային դեր, ցանկացել են պաշտվող կուռքի վրա վերնից իջեցնել արևի ճառագայթների խուրձ (ինչպես որ հետագայում քրիստոնեական շրջանում, ավագ խորանի արևելյան պատի միակ բացվածքից, որ լուսամուտ է կոչվում, արևածագի լույսի խուրձն է իջնում և լուսավորում աստծո երկրային տան ավագ խորանի Ս. սեղանը):

Ընդհանրապես Արեգ-Միհրը խորհրդանշում են կենսատու լույսը, մաքրություն, ճշմարտություն, անշեջ հուր, զորություն, խավարի ու չար ուժերի դեմ մարտնչող աստված, Արեգը երկնքից տեսնում է (այստեղից էլ՝ նրա «Ակն տիեզերաց», «Հայեկ» մականունները) երկրային արարքները և ընդունում արդար վճիռ:[ՀՀՀ, հ 3, էջ 701]

Տաճարի հորինվածքում կարևոր նշանակություն ունի նրա ծավալային լուծման եռամաս (եռաշերտ) բաժանման համակարգի գոյությունը: Տաճարը կառուցված է բարձր պատվանդանի վրա, որից հետո սյունաշարքով շրջապատված սրահն է (որի ներսում Արեգ աստծո արձանն է տեղադրված եղել), կառույցն ավարտվում է եռանկյուն ճակտոնով: Այս մոտեցումը պայմանավորված է և սերում է մարդ-երկիր-երկինք խորհրդանշանային պատկերացումներից, ըստ որոնց՝ եռաբաժան համակարգի ներքնի՝ ստորին շերտը խորհրդանշում է անդրաշխարհը, միջին շերտը (մարդ-Աստված) երկրային սահմանը, իսկ երրորդ՝ վերին շերտը՝ երկնային (Աստվածների) տիրույթն է (Ի դեպ, նման բաժանում ունեն նաև քրիստոնեության շրջանի հայոց աշխարհի պաշտամունքային կառույցները) [ՀՀՀ, հ.3, էջ 701]: (նկ. 12)

Ինչ վերաբերում է սյունաշարքին, ապա հունական անտիկ ճարտարապետության մեջ ընդունված հոնիական սյունակարգը պատահականորեն չի ընտրված Գառնիի տաճարում: Հիշենք, որ տաճարը կառուցված է Հայկական լեռնաշխարհի գոդորիկ վայրերից մեկում, որտեղ մինչ Գառնիի տաճարի կառուցումը արդեն եղել են ավելի հին և հավանաբար նույնպես պաշտամունքային կառույցներ: Մակայն չմոռանանք, որ Տաճարի տեղադրության վայրը ինքնին խորհրդանշական է: Հայկական լեռնաշխարհում լեռնային գետերը իրենց ոլորապատույտ հունով շատ անգամ ստեղծել են «գետի մեջ խրված» եռանկյան տեսքով ժայռակոփ սեպ, որը հանդիսացել է ինչպես պաշտամունքային, այնպես էլ բնակավայր կամ ամրոց կառուցելու համար շատ հարմար (երեք կողմից բնականորեն պաշտպանված տարածք) միջավայր (Անի, Շամիրամ, Ղարս, և այլն):

Խորհրդաբանական ընկալումների շրջանակում այսպիսի տարածքները նույնացվում են ջրի պաշտամունքի, մայրության, երկրային կյանքի պահպանման և շարունակականության ապահովման (իգական և արական) խորհուրդների հետ:

Մյուս կողմից՝ չմոռանանք, որ հոնիական օրդերն իր անունը ստացել է հին Հունաստանի Հոնիա շրջանի անվանումից, որտեղ այն ծագել է: Իսկ Հոնիան գտնվում էր Փոքր Ասիայի արևմտյան միջերկրածովյան ափամերձ հատվածում և իր արևելյան սահմաններով հարակից (հարևան) էր պատմական Հայաստանի տարածքներին: Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ հոնիական սյունակարգի վերին մասը (խոյակը) ուղղակի հին հունարենով նշանակել է Հալդերի երկրից բերված, և իր նկարվածքով հար և նման է հայկական մուֆլոնի՝ խոյի պարույրաձև կոտոշներին: Իսկ հայկական իրականության մեջ խոյի պաշտամունքը դարերի պատմություն ունի (նկ. 16, 18, 20, 21, 23, 24):

Ուստի պատահական չէ, որ Գառնիի տաճարի հորինվածքում հոնիական սյունակարգն է ընտրվել, որը ավելի հարագատ, ծանոթ և ընկալելի էր (և այսօր էլ), տեղաբնիկներին, նաև այն իմաստով, որ մեր նախնիների խորհրդաբանական պատկերացումներով սյուն-ուղղահայացը՝ կենաց ծառը, երկիրը կապում էր երկնքի հետ և, բնականաբար, երկինքը՝ երկրի (նկ. 10):

Գառնիի տաճարի ճարտարապետական հորինվածքում այլ հետաքրքիր խորհրդանշական մոտեցումներ էլ կան, օրինակ ճակտոնի երկար կողմերում առյուծի գլուխների առկայությունը, արդեն որպես Արեգակի կենդանակերպի նշան՝ իրենց խորհրդաբանությամբ, սյուն կենաց ծառերը՝ որպես երկինքը պահող գավազաններ, արական սկիզբ – ուղղահայացներ, պատվանդանի 10 աստիճանները՝ որպես 10 թվի խորհուրդ և այլն, երկնքից խոյով առ երկիր իջնող և երկիրը բեղմնավորող արևի բարեբեր ճառագայթներ: Խորհրդաբանական ընկալումների արդյունք են նաև սյուները, հատկապես իրենց քանակական իմաստով:

Ի դեպ, պատմաբան Արտակ Մովսիսյանը Գառնիի 24 սյուների քանակը կապում է օրվա 24 ժամերի հետ՝ համարելով, որ դրանց քանակական ընտրությունը գալիս է Արևի աստվածության պատկերացումներից և գուգահեռվում է մեր նախնիների՝ աշխարհի մասին բնափիլիսոփայական պատկերացումների հետ:

Հարկ է նշել, որ տաճարի սյուների հոնիական օրդերի՝ իրականում երկու տիպ է հայտնի: Հոնիական օրդերի երկու (ոչ մեծ տարբերություն ունեցող) տարատեսակներից առաջինը՝ հիմնականը, համարվում է «փոքրասիական տարբերակը» (նկ. 10), երկրորդը՝ հունականը (նկ. 15), որը «կազմավորվեց հիմնականից ավելի ուշ»: [5, էջ 209]

Ուշագրավ է նաև, որ հույները (արգանավորողների օրինակով) Հալդերի երկրում էին փնտրում նաև «ոսկե գեղմը» խոյի գլուխը, յուրահատուկ գալարաձև կոտոշներով, որը հոնիական օրդերի խոյակի հորինվածքային նկարվածքի հիմքն է: (նկ. 21, 23)

Սակայն, մեր հետազոտության համար մեկ այլ դիտարկում էլ կա, արդյո՞ք Գառնիի տաճարի հորինվածքը Հայկական լեռնաշխարհում իր նախատիպը չի ունեցել, մանավանդ հայտնի է նաև, որ հունական սյունակարգային ճարտարապետության նախատիպեր պատմական Հունաստանի տարածքում չեն հայտնաբերվել, և շատ հետազոտողներ այն կարծիքն են հայտնել և հայտնում, որ դրանք փոքրասիական ծագում պետք է որ ունեցած լինեին:

Իրականում Հայկական լեռնաշխարհում Արարատյան թագավորության ժամանակաշրջանում եղել են եռանկյուն ճակտոնով և սյունաշարքով պաշտամունքային կառույցներ: Ասվածի լավագույն վկան Մուսասիրի տաճարն է (նկ.11), որը, ինչպես նշում է ակադեմիկոս Բորիս Պիոտրովսկին, «ներկայացնելով սյունաշարքով և ճակտոնով տաճարների հայտնի տիպերից հնագույնը, ընկավ անտիկ ճարտարապետության հիմքում»:

Մուսասիրի տիպի տաճարները կարող էին գոյություն ունենալ Հայկական լեռնաշխարհի նաև այլ վայրերում: Այդ մասին է վկայում Իջևանից (Աստղաբլուր) գտնված, մ.թ.ա. VI դարի գործ համարվող, երկլանջ տանիքով կառուցվածքակալաշեն մանրակերտը: (նկ. 13, 14)

Բորիս Պիոտրովսկին նշում է նաև, որ «մուտքի բացվածքի կամ խորշի վերին մասի կամարաձև վերջավորությունը և թաղը (копоровый свод) Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն ունեն դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջաններում[5, էջ 209]: Եվ իրոք, Ք.ա. 714 թվականին Արդինիից ոչ հեռու, Վանա լճից հարավ կառուցված Մուսասիրի (Մուծածիր) տաճարը (նկ. 11) Վանի Արարատյան (Հայկական) թագավորության գլխավոր աստծո Խալդիի տաճարն է, որի պաշտամունքը կապվում է Արևապաշտության հետ (Իդեալ, մինչ այդ Հայոց մեջ նկատել և ընդունել են Արևի հավերժ լինելու պարագան, երկնականարում չընդհատվող իր պտույտով, լուսավորելու, ջերմացնելու, երկիրը բեղմնավորելու հատկություններով):

Մուսասիրի տաճարը, ավելի ճիշտ նրա պատկերը, պահպանվել է Խորասաբադի Դուռ Շառուկինի (Ասորեստան) պալատի քանդակներից մեկի վրա, որտեղ ցույց է տրված Ասորեստանի թագավոր Սարգոնի 714 թվականի (մ.թ.ա.) արշավանքի ժամանակ տվյալ տաճարի կողոպուտը (նկ. 11):

Տաճարի պահպանված նկարվածքից կարելի է հետևություն անել, որ այն իր ճակտոնով ծավալային հորինվածքում նույնպես եռաշերտ է, ինչպես Գառնիի տաճարը, այստեղ նույնպես հզոր պատվանդանի վրա երկինք են ձգվում տանիքի եռանկյունաձև ճակտոնը պահող սյուները: Ճակտոնը ինչպես Գառնիի պարագայում, ավարտվում է կենաց ծառ (տերև) հորինվածքով (նկ. 12): Տաճարը թալանվել է, քանզի ներսում եղել են ոսկեծույլ արձան, թանկարժեք այլ իրեր և պարագներ: [ՀՀՀ, հ. 3, էջ 803]

Մուսասիրի կառուցման ճշգրիտ ժամանակը հայտնի չէ: Միայն Լուվրյան տեքստերից է իմացվում, որ նա Ք. ա. IX դարի վերջին կամ Ք. ա. VIII դարի սկզբին արդեն գոյություն ուներ: Պրոֆեսոր Պիատրովսկին «շատ հավանական» է գտնում, որ «կառուցվել է Մենուայի կողմից Ք. ա. IX դարի վերջին»: [7, cc. 251-252]

Փաստորեն, այս երկու տաճարները կառուցված են բարձր պատվանդանի վրա, ճակատային մասում սյունաշար ունեն, ավարտվում են ճակտոններով: Բացի ճարտարապետական այս ընդհանրություններից, երկու կառույցներում առկա են բնապաշտական աշխարհընկալման արդյունքում ստեղծված խորհրդաբանական պատկերացումների նյութերն արտահայտություններ:

Այսպես, երկու տաճարներում էլ հստակ նկատելի է մարդ-երկիր-երկինք եռաշերտության գաղափարը: Եթե մտովի տաճարների ճակտոնների գագաթից ուղղահայաց «կանգնեցնենք» առ երկիր, ապա հեշտ է նկատել, որ ըստ ուղղահայաց առանցքի, տաճարների

հորինվածքը բաժանում է երեք մասի՝ պատվանդան, պունաշար, երկթեք տանիք (ճակտոն): Այստեղ աստիճանաձև պատվանդանը խորհրդանշում է եռաշերտի անդրաշխարհ, անդր-երկրային (օձ, վիշապներ) շերտը, պունաշարերը՝ երկրից առ երկինք վեր բարձրացող (սյունը խորհրդանշում է նաև երկնքից առ երկիր կապը, լույսի ճառագայթը) կենաց ծառերն են, որ պատկերում են եռաշերտի երկնային մասը (Ըմ նդ որում՝ այստեղ, երկրի վրա է գտնվում հենց տաճարը՝ ուղղանկյուն լուծումով, որի մեջ պիտի լինեք նաև պաշտվողի արձանը) և սրանից վերև ճակտոնով (երկինք, թռչուն խորհրդանշանի կիրառմամբ) երկնային մասը, այն երկնքի, որտեղ բնակվում են Աստվածները (նկ. 12):

Ի դեպ, Մուսասիրի տաճարի ճակտոնը ավարտվում է «Ծիլ» խորհրդանշանակ հանգույցով, որը խորհրդանշում է երկրի վրա կյանքի ծլարձակման գաղափարը՝ երկնային ուժերից բեղմնավորված: Այսպիսի լուծում կարելի է տեսնել Արարատյան թագավորության ժամանակաշրջանի բազմաթիվ կոթողների, դեկորատիվ կիրառական արվեստի գործերի վրա, իսկ Գառնիի տաճարի երկայնական ճակատի վերնամասում առյուծի գլուխների շարքեր են քանդակված, որ Արևի կենդանակերպ խորհրդանշանն են:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել՝ թե՛ Մուսասիրի, և թե՛ Գառնիի տաճարների հորինվածքներում տեղ են գտել այնպիսի խորհրդանշանային պատկերներ, ինչպիսիք են՝ հորիզոնական և ուղղահայաց գծերը, թռչուն-երկինք պատկերը, պուն-կենաց ծառ, երկիր-երկինք, աշխարհի եռաշերտ բաժանման և աշխարհի քառակողմ բաժանման համակարգեր և այլք. հանգամանք, որ հստակ է և բնորոշ հայկական պատմաճարտարապետական հուշարձաններին ընդհանրապես:

Մուսասիրի և Գառնիի տաճարների ընդհանրությունը այնքան բացահայտ է, որ Ալեքսանդր Մահինյանը կարողացել է կատարել տրամաբանական և համոզիչ հետևություն: Ըստ նրա՝ «Գառնի տաճարի պերիպտեքլալ հորինվածքը հելլենիստական ժամանակաշրջանի ճարտարապետական կառուցողական ընդհանուր արվեստի արգասիք է, որի ընդհանուր կառույցի հիմքում հիմնականում ընկած է Մուսասիրի ուրարտական տաճարի կերպարը, ցելլայի հատակագիծն իր համաչափություններով հար և նման է Էրեբունիի ուրարտական տաճարի՝ «Մուսիի» հատակագծին, իսկ հոնիական օրդերի համաչափական համակարգն ունի, ըստ էության, փոքրասիական ծագում:

Մահինյանը իրավամբ նկատում է նաև, որ «Տաճարը կառուցված է նույն այն շինանյութով (Գառնիի որձաքար) և կառուցողական նույն տեխնիկայով, որպիսին գոյություն ունեւ տաճարի կառուցումից շուրջ երեք հարյուր տարի առաջ ստեղծված՝ հենց նույն Գառնիի ամրոցի պաշտպանական համակարգում: Հետևապես, շենքը կառուցված է հայ շինարարներին մինչ այդ արդեն իսկ քաջ ծանոթ շինանյութով ու կառուցողական տեխնիկայով:

Տաճարի միջուկը կազմող ցելլայի կառուցվածքը (սրբատաշ որձաքարով պատի շարվածք) քարակերտ թաղակապ ծածկ, թաղի վերնում՝ կրաշաղախ, իսկ վրան՝ որձաքարե սալիկներով պատված տանիք, երդիկ, համաչափություններ, նույնիսկ հատակագծային բացարձակ չափեր, ակնհայտ ընդհանրություն ունի ճարտարապետական մշակույթի տեղական ավանդույթների հետ»:[5, էջ 210]

Ընդհանրացնելով իր եզրակացությունները Գառնիի տաճարի շուրջ՝ Ալեքսանդր Սահինյանը ավելի հեռու է գնում, գտնելով, որ «Հայաստանում ճարտարապետական մտքի ու կառուցողական արվեստի բարձր մակարդակի արգասիք հանդիսացող նշանակալից քանակությամբ հուշարձանների առկայությունը աներկբայորեն ցույց է տալիս, որ հայ ազգային ճարտարապետության բնույթի սկզբնավորման, նրա առանձնահատկությունների դրսևորման պրոցեսը սկսվել է դեռևս ինը դար ընդգրկող նախաքրիստոնեական շրջանում, որը և ներկայացնում է հայ դասական ճարտարապետության կազմավորման առաջին փուլը: [5, էջ 214]

Այս տողերը Սահինյանը գրել է 1983 թվականին: Անցել է ավելի քան 40 տարի, հնագիտական, պատմական, տարաբնույթ համեմատական վերլուծությունների և ուսումնասիրությունների հիման վրա շրջանառության մեջ են մտել նոր տեսակներ: Զջգրովել են մինչ այդ հավաստի թվացող տվյալներ և մոտեցումներ: Հաշվի առնելով Սահինյանից հետո կատարված ուսումնասիրությունների հավաստիությունը, միևնույն ժամանակ բարձր գնահատելով Սահինյանի վաստակը Գառնի տաճարի պեղման, ուսումնասիրության և վերականգնման գործում՝ համենայն դեպս արձանագրում ենք, որ «Հայ դասական ճարտարապետության կազմավորման առաջին փուլը» ոչ միայն շատ ավելի վաղ է առաջացել, այլ այն անցել է կազմավորման երկար, փնտրտուքներով հարուստ ժամանակաշրջաններ:

Եթե առաջին պաշտամունքի արժանացած երևույթներն և տեսանելի շնչավոր կամ «անշունչ» էակները, բնության մեջ էին և հաճախ անտեսանելի (օրինակ՝ գիշերը, կամ ամպամած օրերին), հետևաբար դրանց պաշտել-եկրպագելու ձևն ու տիրույթն էլ բնության մեջ էր: Հետագայում, երբ մարդկային հասարակությունը անցավ նստակյաց կյանքի, ստեղծելով բնական հաստատուն միջավայր, աստիճանաբար այդ միջավայր ներգրավվեց պաշտամունքային տարածք ունենալու գաղափարը: Բնակելի միջավայրը կազմակերպող գործառնական տարածքների կազմակերպմանը զուգահեռ՝ բնակելի կացարանի տարածք ինտեգրվեցին այլ, արդեն պաշտամունքային բաղադրիչներ: Դրանք, կացարանից դուրս գալով, տեղակայվեցին բնակավայրի հրապարակում, որտեղ կառուցվեցին պաշտամունքային շինություններ, չմոռացվեցին նաև մինչ այդ բնության մեջ կանխորոշած, սար, գագաթ, բլուր և այլ պաշտամունքային վայրերը, որտեղ նույնպես սկսեցին համապատասխան շինություններ կառուցելու գործընթացները: Ինչ վերաբերում է Գառնի-Մուսասիր զուգահեռներին, ապա կարևոր է շեշտել, որ Մուսասիրը կառուցվել է շատ ավելի վաղ:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ. Գառնիի տաճարի հորինվածքում առկա մեր նախնիների բնապաշտական ընկալումների արդյունքում արմատացած խորհրդաբանական պատկերացումների գոյությունը և դրանց ընդհանրությունը Մուսասիրի տաճարի խորհրդաբանական ընկալումների հետ (քառանկյուն լուծում (երկրի խորհրդանշան պատկեր), եռանկյուն ճակտոն (երկնքի խորհրդանշան պատկեր), սյուն՝ ուղղահայացի խորհուրդ, խոյակ՝ խոյի պաշտամունք, առյուծ՝ արևի կենդանապատկեր, աշխարհի եռաշերտ բաժանման համակարգ և այլն) մի կողմից և Հայկական լեռնաշխարհից բացահայտված հազարավոր քարիդարյա վաղեմության տարատեսակ արտիֆակտներում խորհրդաբանա-

կան պատկերացումների նույնիմաստ հետքերը՝ մյուս կողմից համեմատելով, հաստատում և նորովի ամրագրում ենք, որ Գառնիի տաճարի հորինվածքային ձևերի նախատիպերը հայտնի էին և պահպանված են Հայկական լեռնաշխարհում, դրանք տեղական, հայկական ծագում ունեն և սերվում են մեր նախահայրերի բնաճանաչողական և բնապաշտական ընկալումների հիման վրա առաջացած խորհրդաբանական պատկերացումներից, որոնք էլ իրենց չընդհատվող հետքն են թողել հայ մշակույթի և մասնավորապես ճարտարապետության վրա:

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

Մենագրություններ՝

1. **Ալիշան հայր Ղևոնդ** Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնը Հայոց: Վենետիկ, Սր Ղազար: 1895: 522 էջ:
2. **Թորամանյան Թ.** Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1942, էջ 14-18:
3. **Գրիգորյան Ա. Հ.** Հայ քրիստոնէական ճարտարապետությունը և նախաքրիստոնէական մշակույթի ներգործությունը, «Չանգակ-97» ՍՊԸ: Երևան: 2023: 440 էջ:
4. **Պետրոսյան Ս.** Հայկական ժայռապատկերներ 2005: Երևան: 245 էջ:
5. **Սահինյան Ալ.** Գառնիի անտիկ կառույցների ճարտարապետությունը: Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1983: Երևան: 262 էջ, 68 թերթ նկար:
6. **Потроцкий Б.** Ванское царство (Урарту), М., 1959
7. **Потровский Б.** История и культура Урарту, Ереван, 1944, 364 с.
8. **Тревер К.** Очерки по истории культуры древней Армении, М.-Л., 1953.

Ժողովածուներ՝

9. Հայկական համառոտ հանրագիտարան, 4 հատորով, հատոր 1, Հայկական խորհրդային հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 1990, 768 էջ:
10. Հայկական համառոտ հանրագիտարան, 4 հատորով, հատոր 3, Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, Երևան, 1999, 896 էջ:

References

Monographs:

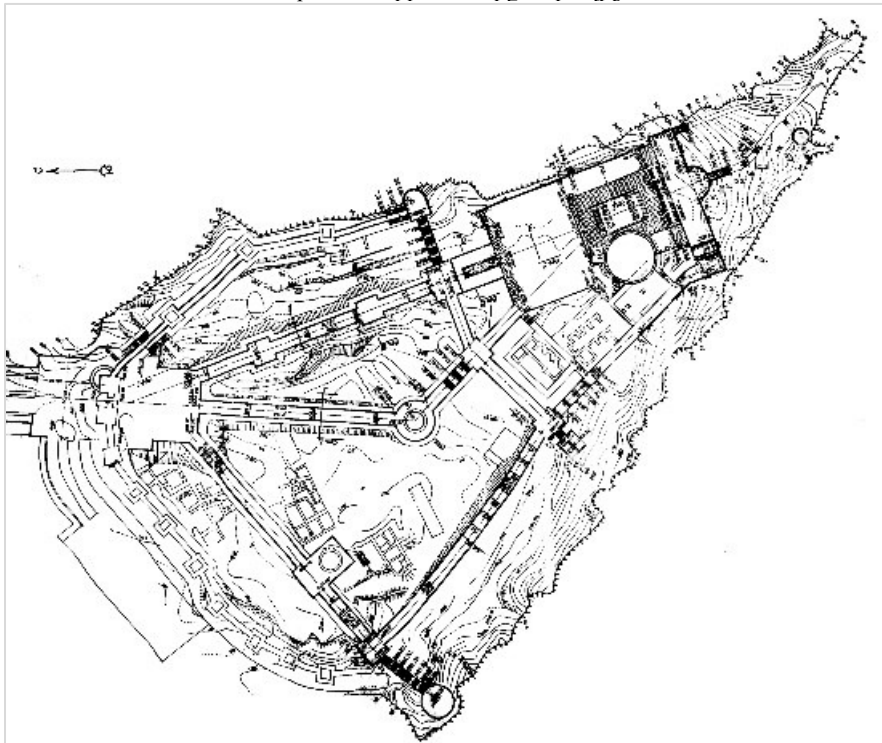
1. **Father Ghevond Alishan** The Old Faith or Pagan Religion of the Armenians {*Hin havatk' kam hayeri het'anosakan kron*}, Venice, St. Lazarus, 1895, 522 p.. (in Armenian)
2. **Toramanyan, T.** Materials on the History of Armenian Architecture {*Nyut'er haykakan chartarapetut'yan patmut'yan veraberya*}, Yerevan, 1942, 14-18 pp.. (in Armenian)
3. **Grigoryan, A.** Armenian Christian Architecture and the Influence of Pre-Christian Culture {*Haykakan k'ristoneakan chartarapetut'yuny yev nakhak'ristoneakan mshakuyt'i azdets'ut'yuny*}, "Zangak-97" LLC, Yerevan, 2023, 440 p. (in Armenian)
4. **Petrosyan, S.** Armenian Rock Paintings {*Haykakan zhayrrapatkerner*}, "YEGEA", Yerevan, 2005, 243 p.. (in Armenian)
5. **Sahinyan, A.** The Architecture of the Ancient Structures of Garni [*Garnii antic ka ruycneri chartarapetut-yun@*] Publish. Hous of the AS of the Armenian. Yerean, 1983, 262 p. 66p. ill /in Armenian/
6. **Piotrowsky, B.** The Van Kingdom (Urartu) { *Vanskoye tsarstvo (Urartu)*}, М., 1959, (in Russian)
7. **Piotrowsky, B.** History and culture of Urartu { *Istoriâ i kul'tura Urartu*}, Yerevan, 1944, 364 p.
8. **Trever, K.** Essays on the cultural history of ancient Armenia { *Ocherki po istorii kul'tury drevney Armenii*}, М.--Л., 1953. (in Russian)

Collections:

9. Armenian Concise Encyclopedia, 4 volumes, volume 1, Main Editorial Office of the Armenian Soviet Encyclopedia {*Haykakan hamarrot hanragitaran, 4 hator, hator 1, Haykakan khorhrdayin hanragitarani glkhavor khmbagrut'yun*}, 1990, 768 p., (in Armenian)
10. Armenian Concise Encyclopedia, 4 volumes, volume 3, Main Editorial Office of the Armenian Encyclopedia, {*Haykakan hamarrot hanragitaran, 4 hatorov, hator 3, Haykakan hanragitarani glkhavor khmbagrut'yun*} Yerevan, 1999, 896 p. (in Armenian)



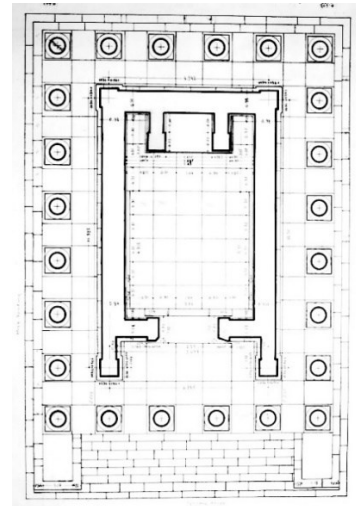
Նկ. 1 Գառնիի տաճարը հարավից



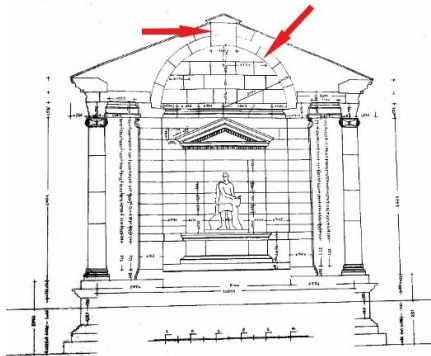
Նկ. 2 Գառնիի ամրոցի ընդհանուր հատակագիծը



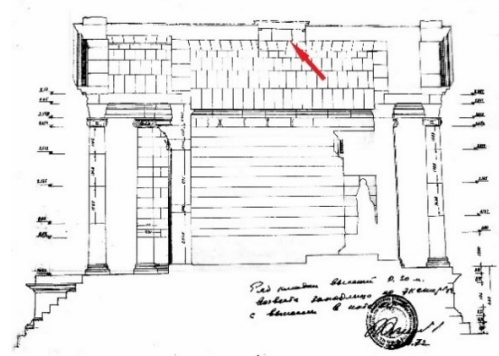
Նկ. 3 Գառնիի տաճարի հյուսիսային ճակատը
ըստ Ա. Սահինյանի



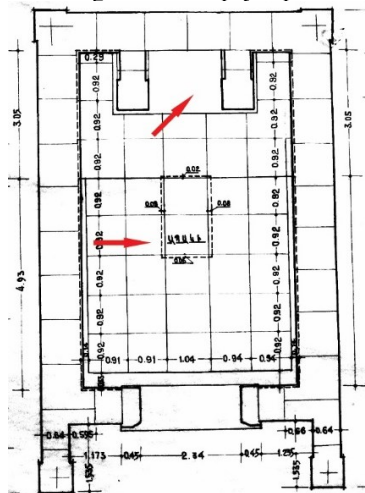
Նկ. 4 Գառնիի տաճարի հատակագիծը
ըստ Ա. Սահինյանի



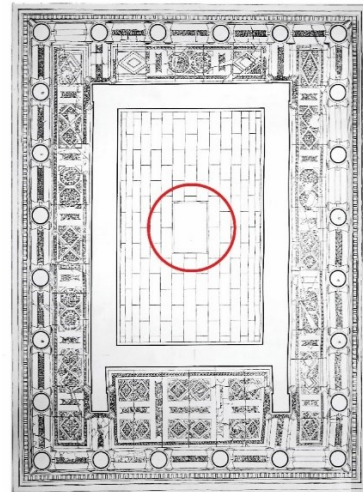
Նկ. 5 Տաճարի ընդլայնական կտրվածքը,
թաղակապ առաստաղը և երդիկն
ըստ Ա. Սահինյանի



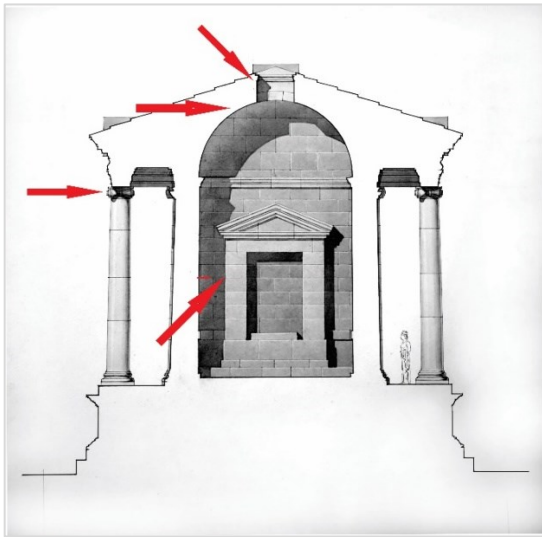
Նկ. 6 Տաճարի ընդերկայնական կտրվածքն
ըստ Ա. Սահինյանի



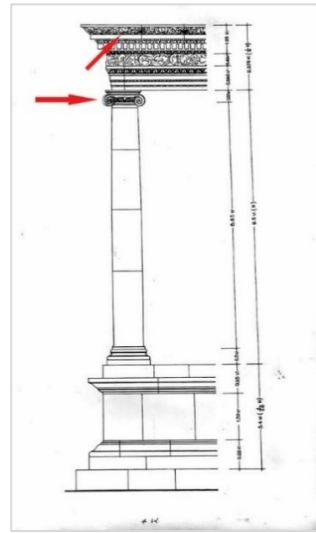
Նկ. 7 Տաճարի թաղածածկը և երդիկն
ըստ Ա. Սահինյանի



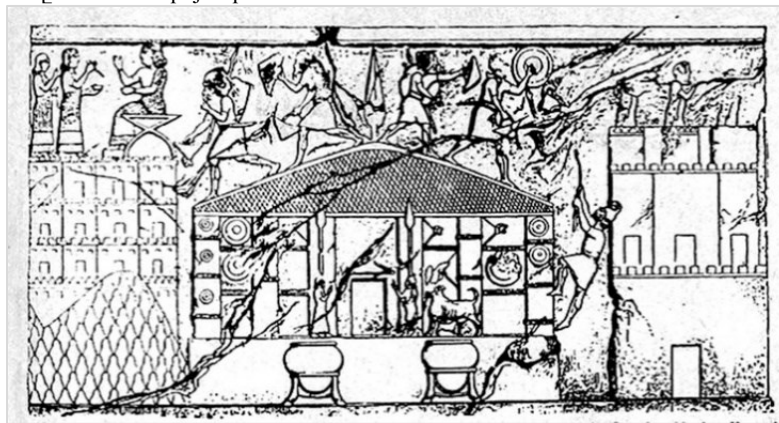
Նկ. 8 Տաճարի առաստաղն
ըստ Ա. Սահինյանի



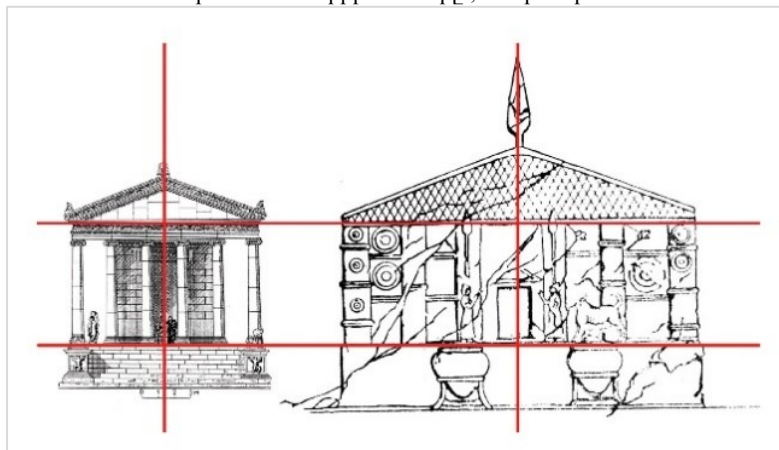
Նկ. 9 Տանարի ընդլայնական կտրվածքը, թաղակապ առաստաղը, երդիկը և Արև աստծու տեղադրման խորշն ըստ Ա. Սահինյանի



Նկ. 10 Տանարի հոնիական սյունակարգն ըստ Ա. Սահինյանի



Նկ. 11 Մուսասիրի տաճարը, 714 թ. մ.թ.ա.



Նկ. 12 Գառնիի և Մուսասիրի տաճարների համեմատական սխեման, աշխարհի եռադաս բաժանման համակարգի հիման վրա՝ ըստ Ա. Գրիգորյանի



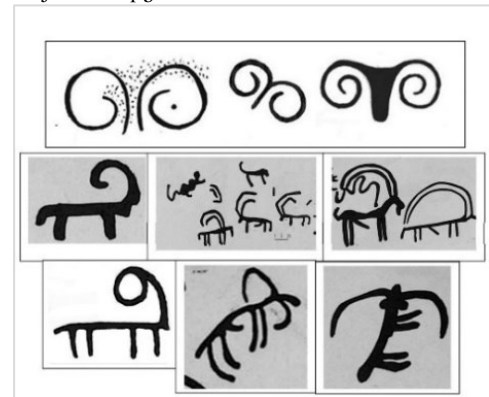
Նկ. 13 Աստղաբլուրի եռանկյուն ճակտոնով տաճարի կավե մանրակերտը, մ.թ.ա. VI դար



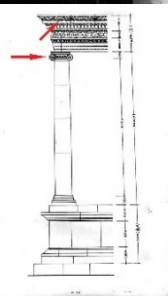
Նկ. 14 Հռոմեական հաղթապան վրա պատկերված եռանկյուն ճակտոնով տաճարը Հայաստանից



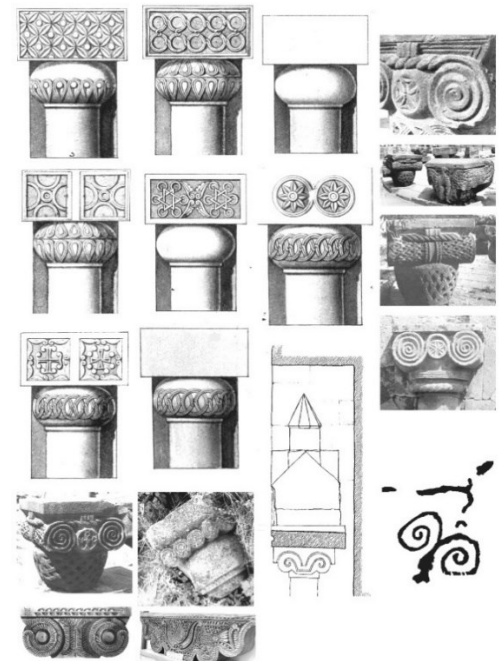
Նկ. 15 Հունական սյունակարգի խոյակը



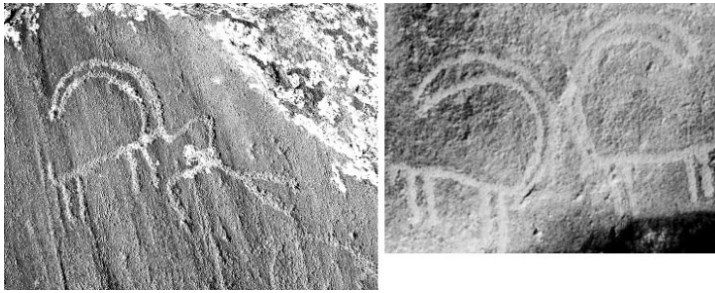
Նկ. 16 Խոյի պատկերներ Հայկական Լեռնաշխարհի ժայռապատկերներից



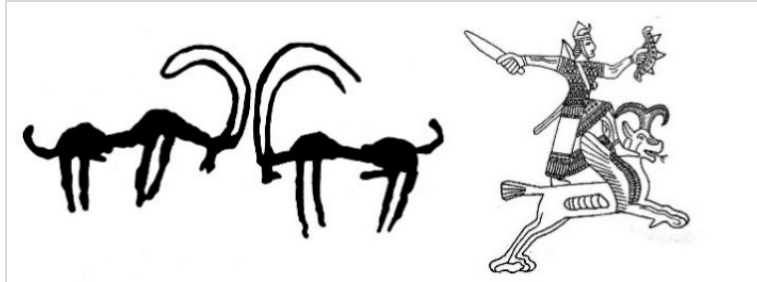
Նկ. 17 Գառնիի տաճարի առյուծ-արևների շարքը



Նկ. 18 Խոյի ժայռապատկերը և նրա դրսևորումները հայկական միջնադարյան ճարտարապետական հուշարձանների խոյակներում



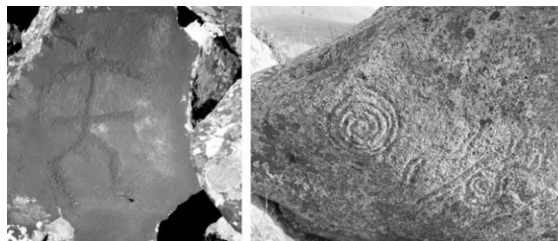
Նկ. 19 Նմուշներ Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերներից



Նկ. 20 Օրինակներ խոյի պաշտամունքի դրսևորումներից հայկական տարածաշրջանում



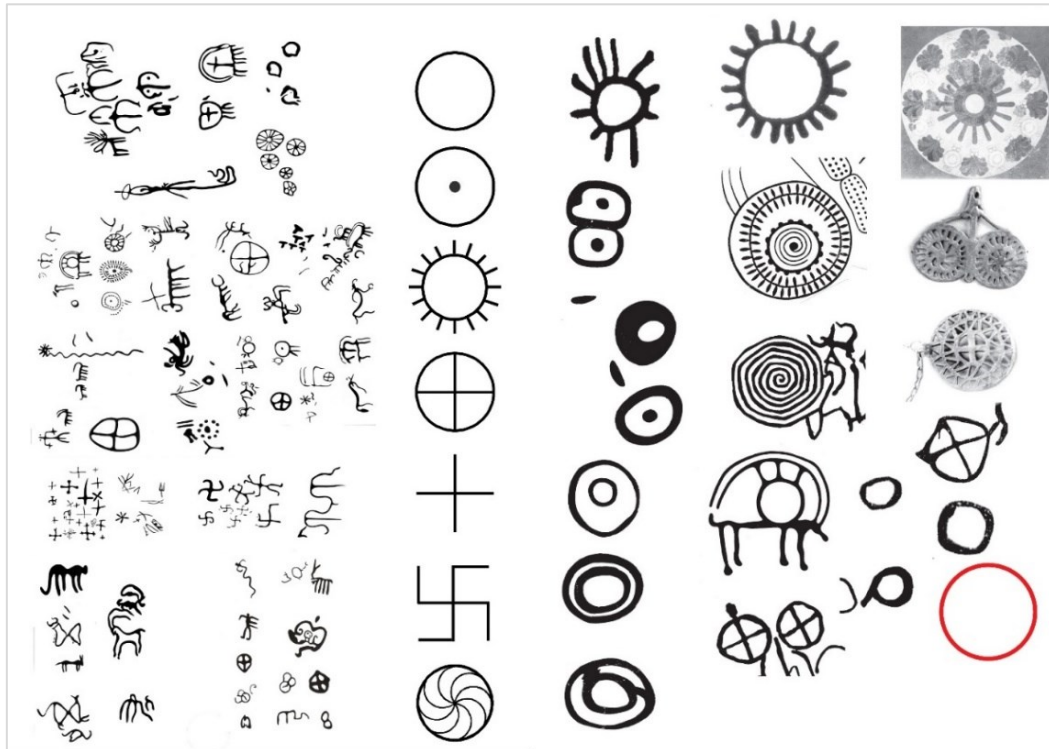
Նկ. 21 Զվարթնոցի տաճարի խոյակները և խոյի քանդակները հայկական ճարտարապետությունում



Նկ. 22 Մարդ-արև փորագրություններ ժայռապատկերներում



Նկ. 23 Հայկական մուֆլոնը և խոյը



Նկ. 24 Հայկական ժայռապատկերներում և հետագա դարերի դեկորատիվ արվեստում հանդիպող մարդ, արև, խաչ, հավերժ, չորս կողմ, կեռ խաչ և այլ խորհրդանշանների երկրաչափական պատկերները

Ընդունվել է / Received on: **10. 09. 2025**

Գրախոսվել է / Reviewed on: **28. 10. 2025**

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: **10. 12. 2025**

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Աշոտ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ՝ ճարտարապետության դոկտոր, պրոֆեսոր, Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարան, Ալ.Թամանյանի անվ. ճարտարապետության ազգային թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, ՀՀ, Էլ. հասցե՝ ashothaykazun@gmail.com / ORCID.org/0009-0007-6467-9672

Ashot HAYKAZUN GRIGORYAN: Doctor of Architecture, Professor, National University of Architecture and Construction of Armenia, National Museum-Institute of Architecture after Al. Tamanyan, Yerevan, RA, e-mail: ashothaykazun@gmail.com / ORCID.org/0009-0007-6467-9672